

The Role of Social Tawhid in Reorganizing the Dimensions of Culture (Insight, Inclination, and Action) and Its Manifestations¹

Mohammad Arab-Salehi

Professor, Department of Logic and Religious Understanding, Institute for Islamic Thought and Culture, Tehran, Iran. Email: Arabsalehi@iict.ac.ir

Farideh Pishvaei (Corresponding Author)*

Level 4, Comparative Interpretation Program, Ma'sumiyeh Institute of Higher Hawza Studies, Tehran, Iran. Email: f.pishvaei@dte.ir

Citation Arab-Salehi, M., Pishvaei, F. (2026). The Role of Social Tawhid in Reorganizing the Dimensions of Culture (Insight, Inclination, and Action) and Its Manifestations. *QABASAT*. 31 (120): 49-82

 [10.22034/ILAW.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ILAW.2023.709546)

Received: 29 September 2025, Revised: 22 July 2026, Accepted: 22 July 2026

Abstract

Social *Tawhid* (Social Monotheism), as a sociological reinterpretation of the principle of Monotheism, is a conceptual framework advanced by Muslim intellectuals in recent decades aimed at societal reform and the displacement of *Taghut* (tyrannical/idolatrous) regimes. The most prominent articulation of this concept has been provided by Ayatollah Sayyid Ali Khamenei. While the various functions of a social reading of *Tawhid* have been explored in previous literature, the ontological dimensions of culture remain an underexplored domain. This article addresses this research lacuna through an analytical-ijtihadi approach, relying on documentary evidence. The findings indicate that the three intrinsic dimensions of culture undergo a fundamental reorganization under the social reading of *Tawhid*. In the dimension of **insight** (*binish*), Social *Tawhid* facilitates the elevation of collective faith, the purification of public perception from non-monotheistic ideologies, and the critique of cultures rooted in polytheistic worldviews. At the level of **inclination** (*gerayesh*), it strengthens motivations and fosters social cohesion around the axis of *Tawhid* by negating non-monotheistic values and facilitating the production and internalization of new, monotheistic value systems. Regarding **action** (*konesh*), Social *Tawhid* deepens monotheistic behaviors, emphasizes the responsibility of monotheists in managing worldly affairs, and provides the framework for manifesting *Tawhid* within social systems and interactions with non-monotheistic societies. Furthermore, Social *Tawhid* significantly influences the manifestations and contexts of culture: by rejecting polytheistic customs, it promotes their transcendence and reinforces the concept of negating servitude (*ubudiyyah*) to anything other than God. In the realm of art and symbolism, it is expected to provide depth, substantive content, and the determination of permissible conceptual boundaries.

Keywords

Social Tawhid, Culture, Insight, Inclination, Action, Ayatollah Khamenei, Civilization-making

1. This article is derived from a research project (No. 4033441) supported by the Iran National Science Foundation (INSF)

Extended Abstract

Introduction

The concept of “Social Tawhid” (Social Monotheism) first emerged in the works of contemporary Arab and Iranian reformers—most notably Imam Khomeini—in the years preceding the Islamic Revolution. Motivated by the necessity to counter the Pharaonic hegemony of colonial powers and to struggle against oppressive and arrogant regimes, it was introduced as the foundational ideology of the Islamic movement. This concept was further expanded by the contemporary sage, Ayatollah Khamenei, particularly in his works *The Spirit of Tawhid: The Negation of Servitude to Other Than God* and *General Outline of Islamic Thought in the Quran*, as well as by other Muslim thinkers such as Martyr Motahhari, based on the dichotomy of “Allah vs. the Negation of Taghut” (the idols/tyrants).

Furthermore, culture is an inherently social phenomenon; culture cannot exist without society, nor can a society be conceived without culture. Culture is a phenomenon that takes shape, is preserved, transmitted, and transformed within the context of human interactions. Therefore, given that Social Tawhid is defined as the extension and manifestation of the principle of Tawhid within the realm of collective and social relations—possessing the potential to provide a novel framework for analyzing and guiding cultural transformations—this study addresses the question: What impact does a social reading of Tawhid have on the dimensions of culture, and how are these dimensions reorganized following this influence?

Methodology

This research is qualitative, utilizing a library-based (documentary) methodology. The data analysis is based on rational and argumentative analysis, employing an analytical-deductive approach. In its methodology, the study relies significantly on inference and *Ijtihad* (reasoned interpretation) grounded in evidence and an analytical orientation.

Results

A social reading of Tawhid, by organizing and structuring the intersubjective and social meaning systems across various levels, dimensions, and both micro and macro structures of society, reorganizes the three dimensions of culture and imparts a new order upon them. In the dimension of *Insight* (Binish), Social Tawhid leads to the formation of a monotheistic worldview regarding humani-

ty and society. In the dimension of *Inclination* (Gerayesh), it directs individual and collective values and motivations toward justice, social responsibility, and spirituality, centered upon Allah. Finally, in the dimension of *Action* (Konesh), it guides the pattern of social behavior from fragmentation and conflict toward divine cultural convergence and cohesion.

Conclusion

Social Tawhid, as a holistic paradigm, provides an appropriate theoretical framework for analyzing and explaining cultural developments in Islamic society. By bridging theological foundations with social and cultural structures, this concept facilitates the reorganization of the cultural system based on unity, justice, and divine meaning. This implies that the three dimensions of culture—rather than being shaped or interpreted based on mere interests, factional inclinations, political prejudices, or rootless historical traditions—are grounded in the teachings of Tawhid. This reconstruction is a gradual, layered process executed through the refinement of insights (the correct exposition of Tawhid), the purification of inclinations (fostering attachment to divine values), and the guidance of actions (acting within the framework of divine laws and values).

Funding

According to the corresponding author, this research received grant from INSF .

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحات فرهنگ

(بینش، گرایش، کنش) و تجلیات آن^۱

محمد عرب صالحی ^{id}

استاد گروه منطق فهم دین پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران. Email: arabsalehi@iict.ac.ir

فریده پیشوایی (نویسنده مسئول)*

سطح چهار تفسیر تطبیقی مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه، تهران، ایران. Email: f.pishvae@dtc.ac.ir

استناد عرب صالحی، محمد؛ پیشوایی، فریده (۱۴۰۵). نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحات فرهنگ (بینش، گرایش، کنش) و تجلیات آن. *قبسات*. ۳۱ (۱۲۰): ۸۲-۴۹

doi 10.22034/ilaw.2023.709546

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۱

چکیده

توحید اجتماعی، به عنوان بازتفسیر اجتماعی از اصل توحید، ایده‌ای است که در دهه‌های اخیر اندیشمندان مسلمان با هدف اصلاح جوامع و براندازی حکومت‌های طاغوتی مطرح کرده‌اند و برجسته‌ترین شرح آن را آیت‌الله شهید خامنه‌ای ارائه کرده است. خوانش اجتماعی از توحید کارکردهای مختلفی دارد که در تحقیقات پیشین آمده است؛ اما از حوزه‌هایی که هنوز واکاوی نشده، حوزه ساحات وجودی فرهنگ است. این مقاله با رویکرد تحلیلی-اجتهادی و با تکیه بر داده‌های اسنادی، عهده‌دار رفع این خلأ پژوهشی است. یافته‌ها نشان می‌دهد ساحات‌های سه‌گانه فرهنگ که ذاتی فرهنگ‌اند، تحت خوانش اجتماعی از توحید، آرایش جدیدی می‌یابند. توحید اجتماعی در ساحت بینش، به ارتقای ایمان اجتماعی، پالایش بینش عمومی از تفکرات غیرتوحیدی و نقد فرهنگ‌های مبتنی بر جهان‌بینی شرک‌آلود منجر می‌شود و در سطح گرایش، با نفی ارزش‌های غیرتوحیدی، تولید ارزش‌های جدید و درونی‌سازی آنها، انگیزه‌ها را تقویت کرده، همبستگی اجتماعی را حول محور توحید شکل می‌دهد. در سطح کنش نیز توحید اجتماعی، رفتارهای موحدان را عمق‌یابی، مسئولیت موحدان در مدیریت دنیا را برجسته می‌کند و زمینه تجسم توحید در نظامات اجتماعی و تعامل با جوامع غیرتوحیدی را فراهم می‌آورد. همچنین توحید اجتماعی در نموده‌ها و بسترهای تجلی فرهنگ تأثیرگذار است: با نفی آداب و رسوم مبتنی بر شرک، به تعالی آنها و تقویت ایده نفی عبودیت غیرخدا کمک می‌کند. در حوزه هنر و نمادها هم، عمق‌بخشی، محتوادهی و تعیین محدوده‌های مجاز مورد انتظار است.

واژگان کلیدی

توحید اجتماعی، ساحات فرهنگ، بینش، گرایش، کنش، تجلیات فرهنگ.

۱. این مقاله تحت حمایت مادی بنیاد علم ایران (INSF) برگرفته‌شده از طرح شماره «۴۰۳۳۴۴۱» انجام شده است.

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC):

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>,

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

بیان مسئله

نظریه «توحید اجتماعی» در سال‌های نزدیک به پیروزی انقلاب اسلامی برای نخستین بار در آثار مصلحان عرب و ایرانی معاصر به‌ویژه امام خمینی علیه السلام، با انگیزه تقابل با سلطه فرعونی استعمارگران و مبارزه با حکومت‌های جائر و مستکبر به‌عنوان ایدئولوژی نهضت اسلامی مطرح شد و حکیم معاصر آیت‌الله خامنه‌ای در دو کتاب روح توحید نفی عبودیت غیر خدا و طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن و دیگر نواندیشان و متفکران مسلمان مانند شهید مطهری بر مبنای دوگانه الهه - نفی طاغوت بسط و شرح یافت. توحید اجتماعی که شناختی عمل‌زا و خوانشی اجتماعی - انتقادی از توحید نظری صرف است و ناظر به ساحت اجتماعی زیست موحدان و مؤمنان، مناسبات انسانی و معادلات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی را جهت‌دهی و تدبیر می‌کند، ریشه در قرآن، روایات و سنت و سیره عملی انبیا الهی دارد. در توضیح این اصطلاح گفتنی است براساس آیات قرآن، توحید اجتماعی بت را از انحصار در اشیا و تمثال‌های سنگی و چوبی و فلزی و شیطان را از انحصار در موجودی که به انسان سجده نکرد و پرستش را از انحصار در زاهدبودن، انجام عبادات خاص و به‌جا آوردن مناسک عبادی - فقهی مانند نماز خارج کرده، با وسعت‌بخشی و پهن دامن دانستن این اصطلاحات و مفاهیم، کل زندگی انسان را در پرتو اوامر و نواهی الهی و تابعی از حکم او می‌داند و هر نوع اطاعت و تبعیت از غیر خدا را مصداقی از مصادیق شرک معرفی می‌کند و در برابر حکم خداوند هیچ‌چیز و هیچ‌کس را صاحب اختیار و حکم و دارای حق انتخاب نمی‌داند: «وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (قصص: ۷۰) و «وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (قصص: ۸۸). بنابراین اگر کسی مستقلاً برای خود حق تشریع و قانون‌گذاری و ... قرار دهد، برای خود الوهیت قائل شده است (سید

قطب، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۴۰۶). همنشینی تعبیر «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» با اختصاص «حکم به خداوند» در آیه ذیل مؤید این امر است؛ نیز در آیات ۴۴، ۴۵ و ۴۷ سوره مائده، کسانی که به حکم الهی سر تعظیم فرو نمی آورند، کافر، ظالم و فاسق معرفی شده‌اند؛ یعنی اگر انسان در برابر حکم و قانون خدا، قانون بشری را بپذیرد یا خود را صاحب اختیار دانسته، حکم خودساخته‌ای برای دیگران تعیین و دیگران را ملزم به تبعیت از آن کند، درحقیقت برای خدا شریک پذیرفته است؛ چنان که می‌فرماید: «وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ ۚ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ» (قصص: ۶۸). از آیه چنین برداشت می‌شود که خداوند متعال همچنان که در مرحله تکوین می‌تواند هرگونه که اختیار کرد، خلق و تدبیر نماید، در مرحله تشریع احکام و قوانین هم می‌تواند هر حکم و قانونی را که خواست، تشریع کند و عبارت: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ» یعنی خداوند منزّه است از اینکه مردم خود را نسبت به آنچه خدا اختیار می‌کند، مختار بدانند و بپندارند که می‌توانند آنچه او اختیار کرده، رد یا قبول کنند؛ زیرا این پندار جز به ادعای استقلال در وجود و بی‌نیازی از خدای تعالی تصور نمی‌شود و استقلال و استغنا هم تمام نمی‌شود، مگر اینکه خود را در صفت الوهیت شریک خدا بدانند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۶۷-۶۸).

اندیشه کلان توحید ایستا نیست و در صحنه عبادات شخصی متوقف نمی‌شود و خود را به همه صحنه‌های حیات از خانواده تا شغل و کار اقتصادی می‌کشاند. از این منظر جایی از صحنه عمومی اجتماع در فضای بیرونی نباید خالی از این آموزه باشد (یزدان‌پناه، ۱۴۰۱، ص ۴۴۴).

این تفسیر از توحید، باور و اعتقاد قلبی و نظری یا همان دستگاه مفهومی ذهنی را به نظام معنایی اجتماع محور تبدیل می‌کند و با استقرار این نظام معنایی در اذهان آحاد جامعه، الزامات و اقتضائات آن را به صورت عینی در کل زندگی به‌ویژه حیات اجتماعی و واقعیات و مناسبات انسانی امتداد

می‌دهد و به‌مثابه دال مرکزی گفتمانی، باورها و عملکردهای فردی و نظام رفتارهای اجتماعی و گرایش‌های جمعی را به صورت هماهنگ و مرتبط با هم معطوف به خود کرده، روح توحید و نفی عبودیت و اطاعت از خدا را بر جامعه حاکم می‌گرداند. در جامعه‌ای که توحید اجتماعی در آن حاکم باشد، تکثر رفتارها و اندیشه‌ها با همگرایی حداکثری حول محور الله و تحقق خواست او، رو به سوی غایت هستی در جهت تکامل معنوی بازتولید می‌شوند و نظم جدید می‌یابند. در این گفتمان پذیرش ربوبیت مطلقه الهی و نفی مطلق تمام سلطه‌های غیرالهی چارچوب نظری برای تنظیم روابط اجتماعی و نهادهای جامعه به شمار می‌آید.

از سوی دیگر فرهنگ امری اجتماعی است و درواقع فرهنگ بدون جامعه وجود ندارد و هیچ جامعه‌ای هم بدون فرهنگ متصور نیست. فرهنگ پدیده‌ای است که در بستر تعاملات انسانی شکل می‌گیرد، حفظ می‌شود و انتقال می‌یابد یا تغییر می‌کند؛ لذا با توجه به اینکه «توحید اجتماعی» به‌عنوان امتداد و تجلی اصل توحیدی در ساحت مناسبات جمعی و اجتماعی تعریف می‌شود و این پتانسیل و درونمایه آن را دارد که چارچوبی نو برای تحلیل و هدایت تحولات فرهنگی ارائه دهد، این مسئله مطرح می‌شود که خوانش اجتماعی از توحید چه تأثیری بر ساحت فرهنگ می‌گذارد و پس از این تأثیرگذاری، این ساحت چگونه سامان‌دهی و بازآرایی می‌شوند. برای نیل به این مقصود مقاله حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحت بینش، گرایش و کنش فرهنگ و تجلیات و نموده‌های آن چیست و سازکار آن چگونه است؟

پیشینه

از آنجا که رویکرد اجتماعی به توحید که حاصل آن ایده «توحید اجتماعی» است، از موضوعات جدید به‌شمار می‌آید و آثار متعدد پژوهشی درباره

آن وجود ندارد. پیش از این در کتاب توحید اجتماعی با تأکید بر قرآن و اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای ماهیت و مؤلفه‌ها و نیز کارکرد توحید اجتماعی در ساحت بینشی و در علوم اسلامی مانند علم کلام، عرفان و تفسیر و فلسفه علوم انسانی از جمله اقتصاد، سیاست و حقوق و کارکردهای آن در جامعه به تفصیل بیان شده است (ر.ک: عرب‌صالحی و پیشوایی، ۱۴۰۳)؛ اما تاکنون نه در این اثر و در سایر آثار پژوهشی ورودی به برونداد توحید اجتماعی در ساحت فرهنگ و تجلیات آن نشده است.

اثر دیگر رساله دکتری با عنوان «توحید اجتماعی و نقش آن در تمدن‌سازی اسلامی» (پورعباس، ۱۳۹۸) است که با وجود قرابت کلان‌واژگان تمدن و فرهنگ، به نقش توحید اجتماعی در فرهنگ پرداخته است.

مقاله «توحید عملی و کارکردهای اجتماعی آن در حوزه فرهنگ با تأکید بر تفسیر المیزان» (وزیری فرد، ابراهیم نژاد و کتابدار، ۱۴۰۴) هم پس از آنکه توحید عملی را به معنای جاری‌سازی باور به یکتایی خداوند در تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی تعریف کرده، به این نتیجه رسیده که کارکردهای توحید عملی در سطح فردی، آرامش درونی، امیدواری و انگیزه‌ای قوی برای انجام کارهای نیک است و در سطح اجتماعی نیز، توحید عملی به اصلاح جوامع، مبارزه با فساد، استقرار عدالت و ایجاد جامعه‌ای امن و پایدار کمک شایانی می‌کند. این مقاله نیز با مقاله حاضر هم در مفهوم توحید قرآنی هم در باب فرهنگ ذاتاً متفاوت است. در تحقیق پیش رو تلاش بر این است نقش توحید اجتماعی در سه ساحت فرهنگ و نمودهای آن تشریح شود که بی‌پیشینه است؛ لذا در این مقاله درصدد تبیین و تحلیل دقیق چگونگی تأثیرگذاری اصل وحدت‌بخش توحید اجتماعی بر انسجام، جهت‌دهی و تحول همزمان بینش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌های جمعی و اجتماعی تأثیرگذار بر ساحات فرهنگ هستیم.

فرضیه تحقیق این است که توحید اجتماعی هم در عناصر ذاتی فرهنگ

یعنی ساحات سه گانه یادشده و هم در نمودها و تجلیات فرهنگی که عهده دار حفظ و انتقال مفاهیم و مقولات فرهنگی اند، مدخلیت دارد و تغییرات جدی و قابل اعتنا در آنها ایجاد می کند.

روش تحقیق

این تحقیق از نوع تحقیق کیفی است و روش انجام آن کتابخانه ای (اسنادی) است و به لحاظ روش، موارد زیر قابل ملاحظه است:

– توجه به ظرفیت توحید اجتماعی در مبناسازی و اسلامی اندیشیدن در مسائل اجتماعی با رویکرد اجتهادی؛

– توجه به بیانات آیت الله شهید خامنه ای به عنوان اندیشمند و حکیم معاصر و ایده پرداز توحید اجتماعی.

روش تحلیل داده ها نیز تحلیل عقلی و استدلالی با رویکرد تحلیلی – استنباطی است. این تحقیق در روش تحلیل داده ها به صورت محسوس، بر استنباط و اجتهاد مستند بر ادله و جهت گیری تحلیلی تکیه دارد.

در این مقاله ابتدا با مروری بر تعاریف کلان اصطلاح فرهنگ به تعریف برگزیده از آن رسیده و در ادامه با مشخص کردن ساحات و عناصر مفهومی و تجلیات و نمودهای آن، نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحات فرهنگ تشریح می شود.

۱. تعریف فرهنگ

فرهنگ پژوهان برای کلان اصطلاح «فرهنگ» بنا به دیدگاه ها، رویکردها و زمینه ها، تعاریف متعدد و مختلف ارائه کرده اند (ر.ک: آشوری، ۱۳۸۹) و تعریف جامع و مانع فرهنگ با چالش جدی روبه روست؛ به گونه ای که همه پژوهشگران این حوزه به دشواری این واژه اشاره کرده اند. ما در مورد فرهنگ با واژه ای سروکار داریم که مدلول آن پیوسته در حال بسط و تنوع یافتن و پیچیده تر شدن است و عرضه تعریفی از فرهنگ که بر تمامی دوران ها و

براساس مصادیق در فرهنگ‌های مختلف صدق کند، ممتنع یا دست‌کم دشوار است (مصلح، ۱۳۹۳، صص ۳۸ و ۴۱) و در همین بدو امر می‌بایست از ورود به اختلاف در تعاریف و آشفتگی معنایی دوری جست، درعین حال با برگزیدن تعریف مد نظر، هم در استدلال‌ها و هم در استنتاج‌های تحقیق اتقان لازم ایجاد کرد. همچنین از آنجا که هر تعریفی از فرهنگ، برآمده و منشعب‌شده از یک نظریه فرهنگی است و جهان‌بینی‌ها و خاستگاه معرفتی در هستی‌شناسی فرهنگ تأثیر بسزایی دارند، پیش از ورود به تعریف مصطلح از فرهنگ، تعیین رویکرد نظری به مطالعه فرهنگ ضروری است.

فرهنگ به عنوان پایدارترین حوزه اجتماع که شکل و ماهیت حرکت جوامع را مشخص می‌کند و زیربنایی برای جامعه انسانی قلمداد می‌شود، بر پایه سلسله‌ای از مفروضات و مبانی و اصول اساسی شکل می‌گیرد که ارزش‌های فرد و جامعه بر آن سوار و استوار می‌شود و مآلاً به هنجارهای اجتماعی در قالب رفتارهای فردی و جمعی در جامعه متبلور می‌شود. بنابراین بنیادی‌ترین عنصر سازنده فرهنگ نوعی جهان‌بینی و اعتقادات و مبانی بینشی و ارزشی برخاسته از آنهاست؛ لذا حسب تفاوت در جهان‌بینی و مبانی و اصول کلی تفاوت در فرهنگ جوامع نیز در پی خواهد آمد (فخرزاد، ۱۳۹۹، ص ۲۸).

در تحقیق حاضر پیش فرض ورود به تعریف فرهنگ و عناصر و مؤلفه‌های آن، جهان‌بینی اسلامی شامل عقاید و ارزش‌های اخلاقی و باور به جامعیت و جاودانگی شریعت اسلام با رویکرد هدایتگری است. در این رویکرد رابطه منطقی دین اسلام و فرهنگ رابطه طولی است و به گونه‌ها و حیثیات مختلف می‌تواند در فرهنگ تأثیرگذار باشد.

در فرهنگ علوم اجتماعی، واژه «Cultuer» به معنای مجموعه رفتارهای آموخته‌شده و به طور اجتماعی انتقال یافته، معنا شده است (شفر، ۱۳۹۱، ص ۴۱). ادوارد تایلر از دانشمندان علوم اجتماعی، فرهنگ را مجموعه پیچیده‌ای شامل معارف، معتقدات، هنرها، صنایع، فنون، اخلاق، قوانین، سنت‌ها و

بالاخره تمام عادت‌ها، رفتارها و ضابطه‌هایی که فرد به‌عنوان عضو جامعه از جامعه خود فرامی‌گیرد و تعهدها و وظایف فرد در برابر جامعه می‌داند (کوش، ۱۳۹۷، ص ۲۷). اینگلهارت از فرهنگ به‌عنوان نظامی از ارزش‌ها سخن می‌گوید: «فرهنگ را نظامی از نگرش‌ها و ارزش‌ها و دانشی که به طرز گسترده در میان مردم، مشترك می‌داند که از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود» (اینگلهارت، ۱۳۹۵، ص ۱۹). در تعریفی فرهنگ شامل مجموعه‌ای از سنت‌ها، باورها، آداب و اخلاق فردی یا خانوادگی اقوامی است که پابندی ایشان به این مفاهیم اسباب تمایز آنها را از دیگر اقوام و قبایل مشخص خواهد کرد؛ به سخن دیگر فرهنگ مجموعه‌ای از باورهای فردی یا گروهی خاص است و چون باورها ذهنی‌اند، فرهنگ جنبه عینی ندارد، درحالی‌که تمدن می‌باید عینی باشد (ولایتی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۳۳). برخی جامعه‌شناسان هم عقیده دارند «فرهنگ» تفکر جمعی جامعه است که در پدیده‌ها و رفتارهای اجتماعی تجلی می‌یابد و تمامی امور اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، نظامی، مادی و معنوی را متأثر می‌کند (صاحبی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۵۴).

طبق تعاریف یادشده، مقوله فرهنگ شامل رفتارها و کردارها هم می‌شود؛ اما به باور نویسندگان بن‌مایه و گوهر اصلی فرهنگ باور، عقیده و درواقع فرهنگ دستگاه بینشی و شناختی و منظومه فکری جمعی انسان‌ها در زندگی و روحيات و خلییات فردی و اجتماعی آنهاست که تجلی و تظاهر و امتداد عینی و انعکاس بیرونی دارد.

از نظر آیت‌الله شهید خامنه‌ای فرهنگ باورهای مردم، ایمان مردم، عادات مردم، آن چیزهایی که مردم در زندگی روزمره با آن سروکار دائمی دارند و الهام‌بخش مردم در حرکات و اعمال آنهاست (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در حرم رضوی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱، در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=25993>). همچنان‌که یک فرد روح دارد، یک جامعه هم روح دارد. هر جامعه‌ای که دارای فرهنگی هست، فرهنگ آن جامعه روح

آن جامعه را واقعاً تشکیل می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۷۱). از نظر شهید مطهری هویت یک ملت، آن فرهنگی است که در جان‌ش ریشه دوانیده است (همان، ص ۲۴۶) که در مقایسه با دیگر بخش‌ها و اجزای جامعه از نظر نوع موجودیت و هستی، مقوله‌ای منحصربه‌فرد و ویژه است؛ از این‌رو در طول سایر اجزا و شئون جامعه از قبیل سیاست، اقتصاد و ... قرار می‌گیرد نه در عرض آنها؛ به گونه‌ای که اجزای جامعه آمیخته با فرهنگ و آغشته به آن‌اند. بنابراین آنچه گذشت، تعریف فرهنگ را می‌توان چنین جمع‌بندی کرد:

فرهنگ، نظام مفهومی، پردازش‌های ذهنی و تفکر مشترک جامعه و به بیان دقیق‌تر نظام‌واره‌ای فراگرفتنی، اکتسابی و انسان‌محور است که در بازه زمانی و مکانی معین صورت گرفته و عقبه تاریخی و اجتماعی دارد و مولد تصمیم‌گیری‌های کلان جامعه و شکل‌دهنده ذهن و رفتار عمومی در آن جامعه خواهد بود و الگوی اجتماعی مشترک و پایدار از اعتقادات اساسی، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارها و علایق و منش‌های اجتماعی و راه مشترک زندگی را به یک جامعه اختصاص می‌دهد؛ از نسلی به نسل بعد منتقل می‌شود؛ نظام ارتباطی بین افراد جامعه را برقرار کرده و فراتر از گروه‌ها و اقشار خاص مورد قبول کلیت جامعه است و اجبار غیررسمی اجتماعی از آن حمایت می‌کند و هویت جمعی طیفی از انسان‌هاست و افزون‌بر آن تعیین‌کننده چگونگی جهت‌گیری ذهنی و تفکر جامعه و پاسخ‌گوی نیازهای گوناگون و راهنمای فکر و عمل و زندگی انسان‌هاست.

۲. ساحات سه‌گانه فرهنگ

بنا به تعریف آیت‌الله مصباح یزدی از تعریف فرهنگ به‌طور کلی می‌توان سه بخش اساسی برای فرهنگ در نظر گرفت:

اول: شناخت‌ها و باورها؛ دوم: ارزش‌ها و گرایش‌ها؛ سوم: رفتارها و کردارها (مصباح یزدی، ۱۴۰۲، ص ۷۲).

در این تعریف، منظور از ساحت اول بینش‌هاست که بنیادی‌ترین سازه فرهنگ و زیرساختی‌ترین و ژرف‌ترین لایه فرهنگ بوده و درواقع مجموعه باورداشت‌ها و نظام شناخت‌ها یا همان عقاید و جهان‌بینی حاکم بر اذهان و ضمیر انسان‌ها و حکایتگر برداشت و تلقی هر انسان از واقعیات و حقایق عالم است. این ادراکات نظام‌یافته، عناصر بینشی عمیق‌اند که بر پایه غایات و اصول اولیه و فرض‌های بنیادین شکل می‌گیرند؛ دلالت بر تصدیق‌ها و تکذیب‌های معرفتی دارند و هویت و زندگی اجتماعی انسان‌ها را تابع خود قرار می‌دهند. در این ساحت از فرهنگ، هم جنبه شناخت‌شناسی انسان مد نظر است و هم با واژه «باورها» نگاه به هستی‌شناسی مورد توجه قرار گرفته است (رشاد، تعریف فرهنگ، در: <https://rashad.ir/?p=1333>). معانی متفاهم بنیادین باطنی در عمیق‌ترین لایه خود درواقع پاسخ‌هایی است که هر فرد و جامعه در برابر اصلی‌ترین پرسش‌های بنیادین به میان آورده است و مراد از کلان و بنیادین بودن آنها این است که سایر پاسخ‌ها و فهم‌های جامعه منبعث از این لایه است و به آن باز می‌گردد (یزدان‌پناه، ۱۴۰۱، ص ۴۲۴-۴۲۵).

ساحت دوم از فرهنگ یعنی ارزش‌ها و گرایش‌ها از سنخ حکمت عملی‌اند که از بایدها و نبایدها سخن می‌گویند. ارزش‌ها از متن باورها و بینش‌ها برمی‌خیزند و تناسب منطقی با آنها دارند. ذهنی و کلی‌اند و الهام‌بخش هنجارها و مبنای تصمیم‌گیری به‌شمار می‌روند و به‌مثابه اصول و ایده‌های راهنما، نشان‌دهنده اولویت‌ها و اهداف می‌باشند (رشاد، تعریف فرهنگ، در: <https://rashad.ir/?p=1333>). مراد از باورها و ارزش‌ها هم نه باورها و اعتقادات ادعایی یا ارزش‌های ذهنی که آحاد جامعه آنها را صرفاً از نظر منطقی خوب می‌دانند، بلکه مراد باورها و ارزش‌های تحقق‌یافته در ذهنیت عمومی جامعه و روح وجدان جمعی آن است (ذوعلم، ۱۳۹۷، ص ۴۴).

ساحت سوم که سطحی‌ترین جزء فرهنگ و صورت عینی و محسوس آن است، رفتارها و کنش‌هاست که دیگر در ذهن و اندیشه متوقف نمانده و

در رفتار انسان‌ها تحقق عینی می‌یابند و معلول و محصول مستقیم باورها و ارزش‌ها هستند؛ یعنی هر لایه از فرهنگ مولد لایه بعدی است.

برخی نیز بر این تعریف از فرهنگ دو لایه «نمادها» و «مصنوعات» را افزوده‌اند؛ درعین حال اساس فرهنگ را باورها و ارزش‌های جامعه و سایر مؤلفه‌های فرهنگ پیرامونی می‌دانند (ذوعلم، ۱۳۹۷، ص ۴۴-۴۵).

در یک نگاه دیگر عناصر مطرح در فرهنگ را می‌توان به دو بخش تفسیم کرد: بخشی از عناصر که بر سایر عناصر فرهنگی سایه افکنده و چگونگی آن را رقم می‌زنند و بخش دیگر که عناصر تابع و درجه دوم فرهنگ تلقی می‌شوند. دسته اول عناصر ریشه‌ای نامیده می‌شود و دسته دوم عناصر ابزاری و قالبی و نمادین. عناصر ریشه‌ای همان عناصر بینشی و ارزشی‌اند؛ اما سایر عناصر فرهنگ از قبیل آداب و رسوم، هنر و زبان و ادبیات و ... ابزار و قالب انتقال یا حفظ عناصر ریشه‌ای‌اند یا نمادهای ویژه قومی که اجتماعی شمرده می‌شوند که از عناصر ریشه‌ای متأثرند. درحقیقت اعتقادات و خلیات جامعه آن‌چنان جایگاه مهم و ریشه‌ای در فرهنگ دارد که در برخی تعریف‌ها یگانه عناصر فرهنگ تلقی شده است؛ اما از منظر اسلام این عناصر است که در تأمین کمال حقیقی هر فرد و جامعه نقش اساس و تعیین کننده دارد و سایر عناصر فرهنگ گرچه وجه تمایز جوامع و ملت‌هاست، ولی به خودی خود و صرف نظر از بار ارزشی خاصی که پیدا می‌کند، نقش تعیین کننده‌ای در سعادت و فلاح انسان ندارد (حجرات: ۱۳)؛ یعنی تمایزهای قومی و قبیله‌ای در ارزش حقیقی و کمال واقعی نقشی ندارد؛ تنها تقوا که بر مبنای ریشه‌ای‌ترین عناصر فرهنگی رقم می‌خورد، می‌تواند تأمین کننده کرامت و ارزش والای انسان باشد (ذوعلم، ۱۳۹۲، ص ۲۹-۳۰).

۳. نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحات سه گانه فرهنگ

با انتخاب تعریف یادشده از فرهنگ، مهم‌ترین تأثیر توحید اجتماعی

در ساحت بینشی و معرفتی فرهنگ خواهد بود و در عین حال که به صورت سیستمی و غیرمستقیم در ساحت‌های بعدی و نیز نمادها و مصنوعات مرتبط با فرهنگ اثر خواهد گذاشت، به صورت مستقیم نیز در دو سطح بعدی فرهنگ نیز مداخلیت دارد؛ به دیگر بیان حاصل تأثیر خوانش اجتماعی از توحید در فرهنگ غالب در جامعه، با فرهنگ حاصل از توحید نظری صرف و ذهن‌بسند (فرهنگ توحیدی حداقلی) و نیز فرهنگ حاصل از نگرش سکولار و خالی از نگرش الهی و آخرت‌گرا (شرک فرهنگی) از جهت ماهیت و نتایج متمایز خواهد بود. برای توضیح این مطلب لازم است تأثیر توحید اجتماعی در هر سه لایه فرهنگ و نیز امور مرتبط با فرهنگ مانند نمادها و هنر و ... مشخص شود:

۱-۳. نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحت بینشی فرهنگ

تغییر در لایه‌های اساسی و بنیادین فرهنگ، اراده اجتماعی نوینی خلق می‌کند و این اراده اجتماعی جابه‌جایی فرهنگی و در نتیجه اجتماعی را رقم خواهد زد. این همان امری است که در تعبیر قرآنی با آیه شریفه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱) اشاره شده است (یزدان‌پناه، ۱۴۰۱، ص ۵۰۹). این بدان سبب است که اندیشیدن و تصمیم‌گیری در جامعه بر اساس نظام فکری و فرهنگی است که بر ذهن جامعه حاکم بوده و در ادامه رفتار عمومی جامعه را مشخص می‌کند؛ لذا اگر فرهنگ را ذهنیت و نگرش عمومی حاکم بر کل جامعه بدانیم که در بستر زمان و تحت تأثیر علل و عوامل مختلف، شکل گرفته و پیوسته تولید و بازتولید می‌شود و مانند هوا همه جا وجود دارد، به دنبال خوانش اجتماعی از توحید به عنوان نظریه اداره جامعه و قواره و قالبی برای اجتماع و شیوه‌ای برای زندگی، این ساحت آرایش جدیدی به خود گرفته و برونداد توحید اجتماعی در ساحت بینشی فرهنگ چنین خواهد بود:

۱-۱-۳. ارتقای سطح بینشی جامعه و توسعه ایمان اجتماعی

زمانی که توحید اجتماعی آبخور نگرش عمومی و حاکم بر آن شود، افزون بر باور فردی، ایمان اجتماعی به عنوان یک کلان نگره در نگرش عمومی جامعه تثبیت و سطح بینشی و باور جامعه ارتفا یافته، سپهر معنایی اجتماعی جدید و پشتوانه معرفتی تازه توسط افراد بر ساخت می شود و از آنجا که ایمان اجتماعی منتج از توحید اجتماعی، صرف مفروضات ذهنی نیست، بلکه باور ریشه دار اجتماعی است که در پرتو معرفت و عشق همگانی به الله، التزام و تعهد عملی را در پی دارد، خروجی آن در سطح بینشی فرهنگ، نفی هرگونه معتبر دانستن استقلالی غیر خدا، نفی هرگونه بت پرستی، طاغوت خواهی و علم پرستی، شیفتگی غرب و ... در نظام اندیشگی حاکم بر اذهان عمومی و رسوخ باورمندی به توحید اجتماعی در ذهنیت حداکثری جامعه خواهد بود. در این صورت خداخواهی اجتماعی نقطه عزیمت و انسجام بخش باور و اعتقاد آحاد جامعه خواهد گشت و اندیشه های خام انسان محوری بریده از خدا و تمایلات و ترجیحات نفسانی و غیر توحیدی رخت خواهد بست.

خوانش اجتماعی از توحید، با نظم بخشی و سامان دهی به نظام معنایی بیناذهانی و اجتماعی و توسعه آن در سطوح و ابعاد مختلف و ساختارهای خرد و کلان جامعه و جهت دهی اجتماعی به آن، ایمان اجتماعی را به فرهنگ جهان شمول و نظام و شبکه معنایی و آگاهی های اجتماعی فرازمان و فرامکان به عنوان هسته مرکزی و روح حاکم بر تمدن نوین اجتماعی تبدیل کرده و سلوک اجتماعی توحیدی را به مثابه دستورالعمل کلی عرضه می کند که هدف تمام انبیای الهی بوده است. این امر از توحید نظری صرف حاصل نمی شود. همچنین استکبارپرستی، ظلم پذیری و سازش با طاغوت، غفلت از آخرت و نظایر آن که ویژگی تمام جوامع پیش از بعثت انبیا الهی بوده، در تقابل با آن و از مؤلفه های فرهنگ شرک آلود است. آیاتی از قرآن کریم نیز بر آن است که اعتقاد به گسترده نفوذ حکم الله را یادآور شده و تذکر دهد که هیچ امری از

امور این دنیا خالی از ارجاع به خداوند نیست و هیچ مخلوقی در این پهنه استقلال اراده ندارد: «وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ...» (هود: ۱۲۳) و «يَدَّبَّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ...» (سجده: ۵).

با تغذیه نظام اندیشه حاکم بر جامعه از توحید اجتماعی، نظام معنایی و دستگاه فکری- مفهومی جدید و خداخواه متولد می‌شود که جامعه‌پرداز است؛ یعنی ناظر به اجتماع بوده و نظم و ساختار توحیدی را در جامعه تکثیر و برقرار می‌کند و به واسطه نقش فعال انسان‌ها به‌ویژه اقطاب تأثیرگذار یا همان گروه مرجع، قابل شدت و ضعف است؛ یعنی هرچه باور به توحید اجتماعی در اذهان آحاد مردم و نیز گروه‌های نخبگان مرجع و تأثیرگذار عمیق و ریشه دار باشد، فرهنگ منبعث از آن توحیدی‌تر و رشدیافته‌تر و برای سعادت جامعه کارآمدتر خواهد بود. همچنین به دنبال بازتولید باورمندی به توحید اجتماعی در عاملیت‌های فردی و اجتماعی و ساختاری، باور به توحید تا استقرار آن در ارتباطات و در نگاه کلان‌تر در نهادهای اجتماعی مانند نهاد خانواده، نهاد حاکمیت، نهاد علم و ... توسعه خواهد یافت. با فهم اجتماعی توحید و سرریز آن در نگرش‌ها و باورها و بنیان‌های اصیل فکری، تعهد اجتماعی انسان‌ها به توحید به‌وجود خواهد آمد و بر تمام امور سایه خواهد افکند و به رفتار و تصمیمات کلان و خرد زندگی سو و جهت خواهد داد.

۱-۲-۳. پیرایش بینش عمومی جامعه از تفکر توحیدی حداقلی انحصارگرا و تفکر غیرتوحیدی و نقد فرهنگ‌های مبتنی بر شرک

زمانی که ذهنیت حاکم بر جامعه و بینش عمومی توحید را صرفاً به‌عنوان گزاره‌ای ذهن‌بسنده، قلبی و کم‌دامنه پذیرفته باشد، بینش عمومی جامعه توحید و کارکردهای آن را به تجربه‌های انفرادی، عبادیات محض و زیست‌جهان فردی منحصر می‌کند؛ ولی بر مبنای توحید اجتماعی و دیدگاهی که همه امور را در ارتباط با خداوند و اراده الهی می‌داند، تفکر اجتماعی به

شکل حداکثری معتقد خواهد شد توحید ذاتاً اجتماعی و فراتر از محدوده زیست فردی و مناسکی است؛ ازاین‌رو ذهنیت اجتماعی بر اساس خواست و انتخاب آگاهانه تمام ساحات زندگی را تحت حاکمیت مطلقه امر خداوند بازتعریف می‌کند و این اندیشه را به مثابه دستورالعمل زندگی به عرصه مناسبات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و جامعه می‌کشاند؛ یعنی باور به اینکه عرصه فعالیت و عملیاتی توحید با رویکرد اجتماعی، تمام گستره زندگی بشر است، از اعماق قلب او گرفته تا مسائل اجتماعی، سیاسی، بین‌المللی تا مسائل مربوط به مجموعه بشر؛ چنان‌که آیت‌الله خامنه‌ای معتقدند «توحید، افزون بر بینشی فلسفی، شناختی عمل‌زا و زندگی‌ساز است؛ یعنی عقیده‌ای است که بنای زندگی اجتماعی و فردی انسان‌ها باید بر پایه آن بنا نهاده شود» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۱۸۹). به تعبیر دیگر «توحید، آگاهی و دانستنی است که به دنبال این دانستن، تکلیف‌ها، وظیفه‌ها و مسئولیت‌ها متوجه انسان می‌شوند» (همان، ص ۱۴۱).

نیز خوانش اجتماعی از توحید، به دلیل نفی هرگونه شرک در ساحت اجتماع، بینش عمومی در جامعه را از تفکرات غیرتوحیدی و مستقل دانستن هر اراده‌ای غیر از اراده خدا پاک‌سازی می‌کند و زمینه نقد فرهنگ‌های منبعث از شرک اجتماعی را فراهم می‌آورد. توحید اجتماعی به عنوان اصل بنیادین و یکتایی‌محور، قادر است با ارائه یک جهان‌بینی هماهنگ و الهی، ساختارهای فکری و ارزشی جوامع مبتنی بر شرک را به چالش بکشد و اصلاح کند. این نوع توحید، با نفی تفرقه در منابع قدرت و ارزش، به جایگزینی یک نظام معنایی واحد مبتنی بر وحدانیت خداوند می‌پردازد که به رفع پراکندگی فکری و تضادهای ارزشی در جوامع مشرک منجر می‌شود. این تحول، نه تنها معنویت را به جامعه بازمی‌گرداند، بلکه الگویی برای اصلاح مناسبات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ارائه می‌دهد که می‌تواند تفکرات غیرتوحیدی را به تدریج به حاشیه براند و جایگزین سازنده‌ای به وجود آورد.

۲-۳. نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحت ارزشی- گرایشی فرهنگ

توحید اجتماعی با نفوذ در ساحت بینشی و ایجاد تعهد اجتماعی نسبت به لوازم و آثار آن، باورمندی به توحید را در ساحت بعدی فرهنگ یعنی سطح ارزشی گرایشی فرهنگ که تعیین کننده خلییات و سجایا و ملکات است، می کشاند و موجب تنظیم مجدد این ساحت می شود. شایان ذکر است کلی و ذهنی بودن و الهام بخشی به هنجارها و معطوف بودن به آرمان ها، اولویت ها و اهداف هر جامعه، از خصوصیات ارزش های فرهنگی به شمار می رود. با خوانش اجتماعی از توحید در این ساحت از فرهنگ آثار زیر حاصل می شود:

۱-۲-۳. نفی ارزش های غیرتوحیدی و اعتبار بخشی به ارزش های اجتماعی توحیدی (تولید ارزش های اجتماعی جدید)

نفی ارزش های طاغوتی و شرک آلود در ساحت عمل با وجود باور قلبی به توحید، از دیگر برون داده های توحید اجتماعی در لایه ارزشی فرهنگ است؛ جامعه ای که همه ارزش ها را در ثروت و شهرت و شهوت خلاصه کرده باشد، حتی اگر از نظر اعتقاد و باور رسمی به توحید و باورهای الهی تعقل داشته باشد، دچار فرهنگ شرک آلود است (ذوعلم، ۱۳۹۷، ص ۱۰۱).

توحید با رویکرد اجتماعی با رسوخ در سطح گرایش ها و علایق و ترجیحات، الهام بخش ارزش های اجتماعی و مبنای نظام ارزش یابی و درجه بندی ارزش ها شده و با در صدر نشان دادن ارزش های اجتماعی توحیدی، ارزش های منطبق با شرک اجتماعی را ممنوع و طرد و ارزش های اجتماعی جدید توحیدی را جایگزین ارزش های مادی، نفسانی، حیوانی و طاغوتی می کند؛ مانند ترجیح دادن دوستی خدا و رسول بر پیوندهای خانوادگی و مقدم داشتن مصلحت اجتماع اسلامی بر منافع فردی و شخصی. با نفوذ توحید اجتماعی در ساحت ارزش ها و علایق و دلبستگی ها، جامعه نمی تواند در ساحت باور و عقیده موحد باشد، ولی در برابر رواج ارزش های غیرتوحیدی

و هنجارهای منشعب‌شده از آن بی‌تفاوت باشد.

۲-۲-۳. درونی‌سازی ارزش‌های اجتماعی توحیدی و تقویت انگیزه‌ها

ارزش‌های مطلوب فرهنگی بدون داشتن پشتوانه و ضمانت تحقق و ایجاد نمی‌توانند در سطح عمومی گسترده شوند. خوانش اجتماعی از توحید چون برخاسته از فطرت الهی همگانی و فراجغرافیایی و فرازمانی مشترک بین تمام انسان‌هاست، ارزش‌های اجتماعی توحیدی همچون رابطه اخوت ذیل چتر حب خداوند، همدلی مسئولانه، برابری آحاد جامعه در ارزشمندی و کرامت انسانی، عدالت اجتماعی و ... را اولویت داده، با درونی‌سازی آن و تقویت انگیزه‌ها، التزام و استمرار آن را عهده دار می‌شود. در جامعه‌ای که توحید اجتماعی بر آن اذهان عمومی حاکم باشد، یعنی افراد در سطح بینشی باورمند به آن باشند، احساسات عمیق حول آنها شکل خواهد گرفت و در نتیجه افراد در روابط و تعاملات اجتماعی خود به شکل حداکثری ملتزم به حفظ ارزش‌های اجتماعی توحیدی شده، در رفتار و کنش‌هایشان به کار می‌گیرند و در راه تحقق حداکثری آن از هیچ تلاشی فروگذار نمی‌کنند.

۳-۲-۳. ایجاد توافق و گرایش اجتماعی بر ارزش‌های توحیدی و همبستگی اجتماعی

توحید اجتماعی به‌عنوان یک نیروی هماهنگ‌کننده و انسجام‌بخش، ارزش‌های اجتماعی را تحت هدایت و اشراف و اشراف خود قرار می‌دهد و پذیرش عمومی، توافق، احترام و گرایش اجتماعی بر آنها را ایجاد می‌کند؛ ارزش‌هایی که اصالت دارند و قراردادی و اعتباری نیستند و به جامعه خاصی هم اختصاص ندارند و صرفاً هم ناشی از احساس تعلق قومی و ملی یا وظیفه شخصی یا انسانی نمی‌باشند؛ زیرا دارای پشتوانه منطقی و عمق معرفتی قدسی بوده، به ریشه‌های معرفتی مستحکمی اتصال دارند.

۳-۳. نقش توحید اجتماعی در بازآرایی ساحت کنشی فرهنگ

با توجه به اهمیت دو سطح گذشته از فرهنگ، هرچه نگرش و باور

حقیقی جامعه و نیز ارزش‌های جاری در آن از توحید اجتماعی نشئت بگیرد، تعاملات اجتماعی و هنجارها و رفتارهای اعضای جامعه یعنی سطح سوم فرهنگ نیز سامان‌دهی جدیدی خواهند یافت و به وضعیت مطلوب یعنی توحید نزدیک‌تر خواهند شد؛ زیرا کنش‌ها و تعاملات و مناسبات اجتماعی که بازتولید بیرونی باورها و ارزش‌ها هستند، در پویایی و تداوم وحدت رویه حاکم بر کلیت جامعه دخیل‌اند. «افراد در جامعه انسانی در یکدیگر تأثیر می‌کنند و از یکدیگر متأثر می‌گردند و این تأثیر و تأثرها به روحیه‌ها وحدت می‌بخشد و در نتیجه مجموع امور روحی که به یک جامعه تعلق دارد که همان فرهنگ نامیده می‌شود، یک وحدت خاص و یک واقعیت خاص پیدا می‌کند که افراد را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد» (جمشیدی، ۱۳۹۴، ص ۳۷). از دیدگاه شهید مطهری، نوعی رابطه متقابل و دوسویه میان «کنشگر» و «ساختار» برقرار است؛ به‌صورتی که کنشگر در عین حال که از ساختار تأثیر می‌پذیرد، به تأثیرگذاری بر آن نیز قادر است و می‌تواند دگرگونی‌های ساختاری را رقم بزند؛ یعنی گرچه انسان از محیط و شرایط طبیعی و اجتماعی خود متأثر می‌شود، ولی این تأثیر و تأثر یک‌جانبه نیست و انسان بر محیط خود نیز تأثیر می‌کند؛ از همین رو بوده که پیامبران الهی در پی این بوده‌اند که جامعه بشری به دست خود انسان و به واسطه افعال اختیاری خود او اصلاح کنند (جمشیدی، ۱۳۹۴، ص ۶۷).

با حاکمیت توحید اجتماعی و نفوذ آن در کنش‌های انسان‌ها به‌عنوان کنشگران فرهنگی، چنین نتایجی حاصل خواهد شد:

۱-۳-۳. توسعه و عمق‌یابی رفتارهای موحدانه اجتماعی

با پذیرش توحید اجتماعی به‌مثابه ایده الهام‌بخش به کلان‌موضوع فرهنگ و رشد بینش اجتماعی توحیدی، افزون‌بر رفتارهای فردی، رفتارهای موحدانه اجتماعی نظام‌مند شده و منزلت و توسعه و عمق می‌یابد. اگر آحاد جامعه توحید را تنها به‌عنوان یک باور قلبی پذیرفته باشند، مسلمانی و موحدبودن

نیز در عبادات شخصی متوقف شده و خبری از کنشگری سیاسی و اجتماعی مانند تشکیل حکومت اسلامی، مبارزه با طاغوت و ... یا ارزشمندی مطلق کار، جهاد و فعالیت و پرهیز از رفاه‌طلبی و تن‌آسایی و ... نیست و تاب‌آوری مقاومتی هم در برابر ناملایمت‌ها و سختی‌ها صورت نخواهد گرفت و عرصه برای نفوذ رفتارهای غیرموحدانه در ساحات اجتماع فراخ خواهد شد و لذت‌جویی، سودمحوری، بهره‌مندی از لذایذ زندگی تبدیل به هدف می‌شود، ولو به قیمت پایمال کردن حقوق دیگران، تحقیر ملت‌ها یا حتی کشته‌شدن انسان‌های دیگر و سکوت در برابر ظلم و رواج فساد و ... هم در جامعه مسلمان رفاه‌طلب منعی نخواهد داشت.

در نقطه مقابل در جامعه‌ای که توحید، اجتماعی و سیاسی فهم شود، نظریه اداره آن جامعه، توحید اجتماعی باشد و تنها تعیین‌کننده چارچوب زندگی و محور خط‌مشی روابط و مناسبات و معاملات و تعاملات قرار گیرد، رفتارهای سیاسی و اجتماعی موحدانه توسعه یافته، معنادار خواهند شد و اسلام سیاسی- اجتماعی که همان اسلام ناب و حقیقی است، در ارکان زندگی اجتماعی نمود خواهد یافت و هر میزان که مسائل و موضوعات و پیشامدهای اجتماعی پیشرفت کرده و گسترش و تنوع یابد، به همان میزان تصمیم‌ها و رفتارها و تدبیرها و حتی به کارگیری تکنولوژی و ابزارهای مادی نیز موحدانه خواهد بود و در دایره بندگی تعریف خواهد شد.

۲-۳-۳. مسئول دانستن انسان موحد در مدیریت دنیا

در سایه قدرت یافتن توحید اجتماعی، انسان در قبال مدیریت دنیا و آبادانی آن و خالی کردن از هرگونه ظلم و ستم و گسترش عدالت به شکل حداکثری مسئول است و طبیعتاً این امر در رفتار و کردار او تأثیر همه‌جانبه خواهد داشت. آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید:

در نگاه کلان، همین انسانی که مخاطب به خطاب فردی است، خلیفه خدا در زمین معرفی شده؛ وظیفه دیگری به او واگذار شده و آن عبارت است

از مدیریت دنیا. دنیا را باید آباد کند؛ «و استعمرکم فیها». آبادکردن دنیا یعنی از استعدادهای فراوان و غیرقابل شمارشی که خدای متعال در این طبیعت قرار داده، این استعدادها را استخراج کند و از آنها برای پیشرفت زندگی بشر استفاده کند. انسان در این نگاه دوم، وظیفه دارد استعدادهای درونی خود را استخراج کند؛ خرد انسانی، حکمت انسانی، دانش انسانی و توانایی‌های عجیبی که در وجود انسان و در روان او گذاشته شده که انسان را به یک موجود مقتدر تبدیل می‌کند. یکایک افراد جامعه بشری در همین نگاه کلان، مخاطب‌اند؛ یعنی وظیفه و مسئولیت دارند. ایجاد عدالت، ایجاد حکومت حق، ایجاد روابط انسانی، ایجاد دنیای آباد، دنیای آزاد بر عهده افراد انسان است. در این نگاه انسان همه‌کاره این عالم است؛ هم مسئول خود و تربیت خود و تعالی خود و تزکیه و تطهیر خود، هم مسئول ساختن دنیا (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار با دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، ۸۶/۲/۲۵، ۳۳۸۳، در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id>).

۳-۳-۳. تجسم توحید در نظامات و شعائر اجتماعی (جامعه‌پردازی)

با سرریز شدن توحید در رفتار و کردار موحدان به‌ویژه و کنشگران پرنفوذ یا همان جامعه نخبگانی که نوعاً به منابع قدرت متصل‌اند، تعاملات و تناسبات اجتماعی همسو با اهداف و الزامات و حیانی مهندسی شده و جامعه‌ای رقم خواهد خورد که در آن تمایلات نفسانی، کنترل شده و عبودیت خداوند در آیین‌ها، شعائر، نظامات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و قوانین آنها تجسم پیدا می‌کند. چنین اجتماعی در سیستم و قوانین خود هرگز زیر بار عبودیت غیرخدا نخواهد رفت و برنامه و موازین حقوقی و مقررات و درمجموع نظام زندگی را در ساحت عمل نیز بر اساس رضای خدا و شریعت الهی سامان می‌دهد. در چنین جامعه‌ای فعالیت و حرکت اجتماعی افراد فراتر از یک سلسله عبادات و تشریفات خاص در مساجد و تکایا و ...، برگرفته از مفهوم عمیق «لا اله الا الله» بوده و نافی هرگونه طرح و برنامه غیروحیانی و مولود طرز فکر و فلسفه بشری

در امور اجتماعی و پیشامدهای روزگار است و اداره کارهای این جهانی جامعه به خود انسان واگذار نشده است. توحید اجتماعی نحوه ارتباطاتی که برای زندگی و تکامل انسان و رسیدن به هدف اصلی زندگی ضروری است، اعم از ارتباط با خدا و جهان پیرامون یعنی انسان‌های دیگر و موجودات و حقوقی که انسان به مثابه رکن جهان هستی شایسته آن است و ابزار و وسایلی که خوش بختی دو دنیای انسان در گرو آن است، در یک برنامه جامع و بی نقص و به هم پیوسته در اختیار انسان قرار می دهد.

۴-۳-۳. تعیین نحوه تعامل با جوامع غیرتوحیدی و ضدتوحیدی

توحید اجتماعی با تمرکز بر امر فطری یگانه پرستی، نفی هرگونه انسان‌خدایی و شعار عدالت اجتماعی و برابری تمامی انسان‌ها از هر نژاد و قوم و قبیله و ...، نحوه ارتباط و تعامل و همزیستی با جوامع غیرتوحیدی و ضدتوحیدی را در ساحت بین الملل مشخص می کند. این مسئله تعیین کننده سیاست کلان کشورها در روابط خارجی و حتی دادوستد اقتصادی است.

۴. نقش توحید اجتماعی در بازآرایی تجلیات و نموده‌های فرهنگی

توحید اجتماعی افزون بر ساحات فرهنگ، در تجلیات و نموده‌های فرهنگی که جزء عناصر اصلی فرهنگ به شمار نمی روند، ولی ابزار حفظ و انتقال فرهنگ اند نیز تأثیرگذار است که توضیح آن به شرح زیر است:

۱-۴. برآیند توحید اجتماعی در آداب و رسوم و عادات

منظور از آداب و رسوم یک سلسله مقررات و الگوهای رفتاری مشترک و پذیرفته شده نانوشته ملی یا محلی در مناسبت‌ها یا معاشرت‌هاست که عرف آن را پذیرفته و منعکس کننده باورها و ارزش‌های فرهنگی جمع یا گروه یا ملیت خاص باشد. بنابراین آداب و رسوم را باید بسیار گسترده تر و شامل هر فضایی دانست که توانسته است رفتار اجتماعی بسازد (یزدان‌پناه، ۱۴۰۱، ص ۳۵۰). این تأثیرات عبارت‌اند از:

۴-۴-۱. پالایش، تحدید و ممنوع سازی

توحید اجتماعی بنا به نقش هدایتگری خود هرگونه مدل رفتاری جمعی یا اجتماعی فرهنگی غلط و منحرف را که ملهم از شرک اجتماعی باشد و زمینه ساز غفلت اجتماعی، انحرافات اجتماعی و در مجموع نفی اراده و شریعت خداوند شده باشد، نفی و ممنوع می کند و با تعریف اجتماعی از توحید و تعیین الزامات آن، محدوده های مباح و مجاز آداب و رسوم و میراث فرهنگی را مشخص می سازد. این امر زمینه ارتقا و تعالی فرهنگ آن جامعه را فراهم خواهد کرد؛ زیرا اعتقاد به توحید منشأ تمام کمالات است؛ فکر آدمی را از محیط مادی بالاتر برده، با ملکوت اعلی مربوط می کند (قرشی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۸۲). چنان که قرآن کریم در ادامه آیت الکرسی که مجموعه ای از توحید و صفات جمال و جلال خداست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۷۹) و روح توحید بر آن حاکم است، می فرماید: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره: ۲۵۶). توحید تشکیل دهنده اساس دین است و «غی» به معنای گمراهی (راغب، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۷۶)، انحراف از حقیقت و دور شدن از واقعیت است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۷۹). بنابراین حاکمیت توحید و نفی هر طاغوت موجب پالایش و تنزیه ساحت آداب و رسوم از تبعیت هر امر غیرخدایی گمراه کننده می شود.

۴-۴-۲. تکمیل و ارتقا

چنان که در آیه مذکور گذشت، با دست آویختن به توحید و دوری از غی، رشد حاصل می شود. «رشد» از نظر لغت عبارت است از هدایت، نجات، صلاح، کمال (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۱۰۰)، راه یابی و رسیدن به واقع و در برابر «غی» قرار دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۷۹).

توحید اجتماعی با اتصال جامعه به منبع قدسی و لاهوتی و تعیین نصاب رفتاری، می تواند بنا به ظرفیت آداب و رسوم و میراث فرهنگی و عادات اجتماعی یک جامعه را صرف نظر از قالب و فرم آن، از جهت محتوا و

معناداری ارتقا دهد و همه را حول محور حاکمیت الله بازنگری و نقاط قوت را تکمیل و تقویت کند و ارتقا دهد. توحید اجتماعی پشتوانه معرفتی این دسته امور بوده، بدانها ارزش و اعتبار می‌بخشد و از سطح مادی و حیوانیت به الهی‌بودن و قدسی‌بودن سوق می‌دهد. «جامعه‌ای که اهل توحید است، خدایی حی و قیوم در بالای سر می‌بیند، عذاب و پاداشی را در انتظار خود می‌داند باید نیک و نکوکار باشد. جامعه بی‌توحید جامعه حیوان‌هاست» (قرشی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۸۲). از این روست که می‌فرماید: «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا» (بقره: ۲۵۶). مراد از طاغوت اینجا همان مفهوم عامی که از کلمه طاغوت استفاده می‌شود که هر موجود طغیانگر و هر آیین و مسیر انحرافی و نادرست را در بر می‌گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۸۰).

با مداخلیت توحید اجتماعی، آداب و رسوم اجتماعی نه تنها جنبه تفاخر قومی و ملی را نفی کرده، با رهایی از حصار قومیت و ملیت، موجب همگرایی افراد در پرتو بندگی اجتماعی خواهد بود و آنها را به سعادت اخروی خواهد رساند. به دیگر بیان این امور اعتباری و توافقی هنگامی که تحت تأثیر توحید اجتماعی قرار گیرند، با کسب اعتبار و اشراق از این پشتوانه معرفتی، تبدیل به قواعدی الهی و معنادار برای رشد اجتماعی جامعه می‌شوند و راه را برای تحقق جامعه موعود توحیدی آماده می‌کنند.

۲-۴. برآیند توحید اجتماعی در نمادها، هنر و ...

اموری مانند نمادها و هنر و ... که مرتبط با فرهنگ‌اند، همانند آداب و رسوم و عادات اجتماعی نقش مهمی در تثبیت و انتقال باورها و ارزش‌ها به نسل‌های بعدی عهده‌دارند و لذا توحید اجتماعی به انحای زیر می‌تواند تغییرات قابل اعتنا در آنها ایجاد کند:

۱-۲-۴. عمق بخشی کیفی و محتوایی

الهام بخشی و گفتمان سازی به نمادها و هنر و امور مانند آن از مهم ترین

کارکردهای توحید اجتماعی در این ساحت از امور فرهنگی است. خوانش اجتماعی از توحید می‌تواند با قبول قالب‌ها و مدل‌های رایج، روح توحید یعنی نفی عبودیت غیرخدا را در نمادها و هنرهای تجسمی، نقوش هندسی، خوشنویسی، شعر و ... دمیده، همسو با باورها و ارزش‌ها توحید را به عینیت زندگی اجتماعی بکشاند و توحید ناب را به جامعه و امت اسلامی تسری دهد. در سیره حضرت سلیمان آمده است کارگزاران نظام دینی آن حضرت هم در صنعت نقاشی و هنر، تمثال فرشتگان و پیامبران و صالحان را با زیبایی ترسیم می‌کردند تا ضمن تشویق به هنر و ارضای غریزه هنرجویی روش بهره‌برداری درست را ارائه نمایند و اسوه‌ها را به صورت نقاشی فراسوی مردم نصب کنند تا با مشاهده نقش، هنر بیاموزند و با شهود منقوش سعادت را تحصیل کنند. نیز جریان ورود ملکه سبا به ساحت قدس سلیمان علیه السلام و مشاهده قصر ظریف شیشه‌ای و پندار آب و بالا زدن پوشش پا، می‌تواند شاهد بر پیشرفت صنعت معماری، هنری و صنعتی آن عصر باشد (نمل: ۴۴ / جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۵۱-۵۲) که در راستای توسعه بین‌المللی توحید به کار رفته است.

توحید اجتماعی می‌تواند موجب توسعه و گسترش ظرفیت امور هنری و حتی معماری و خلق هنرهایی با مضامین جدید قدسی شده و سطح این دسته از امور را از توحید ذهنی فردی به ساحت اجتماع بکشاند. با خوانش اجتماعی از توحید، هنر اسلامی می‌تواند به گونه‌ای طراحی شود که وحدت و انسجام را حول یگانه معبودشان به نمایش بگذارد و استقلال و معنویت انسان را در برابر سلطه‌گری نظام‌های بشری، اقتصادی و سیاسی، حفظ کند. این هنر نه تنها به وحدت فرد در ارتباط با خداوند، بلکه به انسجام اجتماعی و هماهنگی میان انسان‌ها نیز کمک می‌کند. توحید اجتماعی با تأکید بر ارزش‌های مشترک دینی و معنوی، هویت جمعی مسلمانان را تقویت می‌کند. این هویت مشترک، انسان‌ها را از اختلافات قومی، زبانی، یا طبقاتی فراتر برده، به وحدت در جامعه و یکتاپرستی اجتماعی کمک می‌کند.

۲-۲-۴. تعیین محدوده‌های مجاز و غیرمجاز

توحید اجتماعی وظیفه تعیین موارد و مصادیق مجاز و غیرمجاز امور فرهنگی را بر عهده دارد. در این رویکرد آن دسته امور فرهنگی و نمادها را که در خدمت سلطه غیر الله از جمله مکاتب اقتصادی و سیاسی ملحد و وابسته به نظام سرمایه داری بوده و مروج شرک اجتماعی و فردی باشند، یا برتری دیدگاه‌های مادی و انسان‌محور را ترویج دهند، غیرمجاز دانسته شده و اموری که زمینه قرب اجتماعی را فراهم کنند، تأیید و تقویت می‌شوند. نیز توحید اجتماعی می‌تواند الهام‌بخش برخی نمادها و تأمین‌کننده محتوای قدسی برای آنها باشد.

توحید اجتماعی برخلاف هنر تمدن‌های مادی که بر انسان‌محوری، مصرف‌گرایی و قدرت‌نمایی او و سودآوری بیشتر متمرکز است، به جای نمایش قدرت یا سلطه‌گری طبقاتی و اشرافی، یکتاپرستی استقلال و انسان در برابر غیرخدا را برجسته می‌کند و به جای تمرکز بر انسان و امور مادی، بر حضور خداوند در تمام زندگی انسان تأکید دارد.

نتیجه‌گیری

بنابر یافته‌های تحقیق، توحید اجتماعی که در بستر اندیشه مسلمان نواندیش شکل گرفت و توسط آیت‌الله شهید سیدعلی خامنه‌ای شرح و بسط یافت و به مثابه دکترین و نظریه اجتماعی مطرح شد، از منظر فرهنگی، نقش تعیین‌کننده‌ای در سامان‌دهی ساحات سه‌گانه وجودی و ذاتی فرهنگ، یعنی بینش، گرایش و کنش ایفا می‌کند. توحید اجتماعی که ریشه در اصل «لااله الا الله دارد»، با مشروعیت‌بخشی به اصل ربوبیت مطلقه الهی و تعیین آن، هرگونه مرجعیت مستقل از خداوند در سامان‌دهی حیات جمعی را غیرمشروع می‌داند. این امر به نفی سلطه‌های غیرالهی، اعم از قدرت، ثروت و ایدئولوژی‌های متکی بر عقل خودبنیاد می‌انجامد. براین اساس

توحید اجتماعی نه تنها یک باور اعتقادی، بلکه یک چارچوب هنجاری و ساختاری برای تنظیم روابط اجتماعی محسوب می‌شود و کارکرد آن شامل همه امور اجتماعی از جمله فرهنگ خواهد بود.

خوانش اجتماعی از توحید، با نظم بخشی و سامان‌دهی به نظام معنایی بیناذهانی و اجتماعی در سطوح و ابعاد مختلف و ساختارهای خرد و کلان جامعه، ساحات سه‌گانه فرهنگ را بازآرایی کرده، نظم جدیدی به آن می‌بخشد. در ساحت بینشی، توحید اجتماعی به شکل‌گیری نگرش توحیدی در قبال انسان و جامعه می‌انجامد؛ در ساحت گرایشی، ارزش‌ها و انگیزه‌های فردی و جمعی را به‌سوی عدالت، مسئولیت اجتماعی و معنویت با محوریت الله سوق می‌دهد و در ساحت کنشی فرهنگ، الگوی رفتار اجتماعی را از پراکندگی و تعارض به همگرایی و انسجام فرهنگی الهی هدایت می‌کند.

در نهایت می‌توان گفت توحید اجتماعی به مثابه یک پارادایم کل‌نگر، چارچوب نظری مناسبی برای تحلیل و تبیین تحولات فرهنگی در جامعه اسلامی فراهم می‌آورد. این مفهوم با پیوند دادن مبانی اعتقادی به ساختارهای اجتماعی و فرهنگی، امکان بازآرایی نظام فرهنگی بر پایه وحدت، عدالت و معنابخشی الهی را مهیا می‌کند؛ یعنی ساحات سه‌گانه فرهنگی جامعه، نه بر اساس منافع صرف، گرایش‌های گروهی، تعصبات سیاسی، یا سنت‌های بی‌ریشه تاریخی، بلکه بر پایه آموزه‌های توحیدی شکل می‌گیرند و تفسیر می‌شوند. این بازسازی یک فرایند تدریجی و لایه‌مند است که با اصلاح بینش‌ها (تبیین صحیح توحید)، پالایش گرایش‌ها (ایجاد دلبستگی به ارزش‌های الهی) و هدایت کنش‌ها (عمل در چارچوب احکام و ارزش‌های الهی) صورت می‌گیرد. هم‌افزایی تأثیرات توحید اجتماعی بر سه ساحت بینش، گرایش و کنشی فرهنگ و نمودهای آن، منجر به بازآرایی کلان فرهنگ در جامعه خواهد شد.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله تحت حمایت مادی بنیاد علم ایران (INSF) برگرفته شده از طرح شماره «۴۰۳۳۴۴۱» انجام شده است.

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

قرآن کریم

- آشوری، داریوش (۱۳۸۹). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ. تهران: انتشارات آگه.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۹۵). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی. ترجمه مریم وتر، تهران: نشر کویر.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی شهید سیدعلی خامنه‌ای. در: KHAMENEI.IR
- پورعباس، محمد (۱۳۹۸). توحید اجتماعی و نقش آن در تمدن‌سازی اسلامی. رساله دکتری، دانشگاه علامه طباطبائی.
- جمشیدی، مهدی (۱۳۹۴). نظریه فرهنگی استاد مطهری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست. تحقیق عباس رحیمیان، قم: اسراء.
- خامنه‌ای (آیت‌الله)، سیدعلی (۱۳۹۲). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. قم: صهباء.
- ذوعلم، علی (۱۳۹۲). فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ذوعلم، علی (۱۳۹۷). فرهنگ ناب اسلامی، مبانی و الگوهای مفهومی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۶۹). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن. تهران: مرتضوی.

- رشاد، علی اکبر، تعریف فرهنگ، در: <https://rashad.ir/?p=1333>
- سید قطب (۱۴۲۵ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.
- شفر، ریچارد (بی تا). فرهنگ فشرده جامعه‌شناسی. ترجمه حسین شیران، بی جا، نشر دیجیتال جامعه‌شناسی شرقی.
- صاحبی، محمدجواد (۱۳۸۴). مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران (مجموعه مقالات). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عرب صالحی، محمد، و پیشوایی، فریده (۱۴۰۳). توحید اجتماعی با تأکید بر قرآن و اندیشه‌های آیت الله خامنه‌ای. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فخرزاد، سیدحسین (۱۳۹۹). جهان فرهنگی در قرآن. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر.
- کوش، دنی (۱۳۹۷). مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی. ترجمه فریدون وحید، تهران: سروش.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۴۰۲). تهاجم فرهنگی. قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
- مصلح، علی اصغر (۱۳۹۳). فلسفه فرهنگ. تهران: نشر علمی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). آینده انقلاب اسلامی ایران. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- وزیری فرد، سیدمحمدجواد، ابراهیم نژاد، محمدرضا، و کتابدار، حسنی (۱۴۰۴). توحید عملی و کارکردهای اجتماعی آن در حوزه فرهنگ با تأکید بر تفسیر المیزان. پژوهش‌های اعتقادی کلامی، (۴)، زمستان، ۴۱۱-۴۳۲.
- ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۳). پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران. تهران: مرکز اسناد و خدمات پژوهشی.
- یزدان‌پناه، سیدیدالله (۱۴۰۱). چیستی و نحوه وجود فرهنگ: نگرشی نوین به فلسفه فرهنگ. قم: کتاب فردا.

References

- The Holy Quran
- Ashouri, D. (2010). *Definitions and the Concept of Culture*. Tehran: Agah Publications. (in Persian)
- Inglehart, R. (2016). *Cultural Change in Advanced Industrial Society*. Trans. M. Vatar. Tehran: Kavir Publishing. (in Persian)
- Pourabbas, M. (2019). *Social Tawhid and Its Role in Islamic Civilization*. PhD Dis-

- sertation, Allameh Tabataba'i University. (in Persian)
- Javadi Amoli, A. (2009). *Islam and the Environment*. Res. A. Rahimian. Qom: Esra. (in Persian)
- Jamshidi, M. (2015). *The Cultural Theory of Professor Motahhari*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- Khamenei, S. A. (2013). *General Outline of Islamic Thought in the Quran*. Qom: Sahba. (in Persian)
- Zou Alam, A. (2013). *Standard Culture from the Perspective of the Holy Quran*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- Zou Alam, A. (2018). *Pure Islamic Culture: Foundations and Conceptual Models*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- Raghib Isfahani, H. B. M. (1990). *Mufradat Alfaz al-Quran with Linguistic and Literary Interpretation*. Tehran: Mortazavi. (in Arabic)
- Sayyid Qutb. (2003). *Fi Zilal al-Quran*. Beirut: Dar al-Shuruq. (in Arabic)
- Schaeffer, R. (n.d.). *Compact Dictionary of Sociology*. Trans. H. Shiran. Digital Publication of Eastern Sociology. (in Persian)
- Sahebi, M. J. (2005). *Relations between Religion and Culture in Iranian Society (Collection of Articles)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Arab-Salehi, M., & Pishvaei, F. (2024). *Social Tawhid with Emphasis on the Quran and the Thoughts of Ayatollah Khamenei*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- Fakhre-Zare, S. H. (2020). *The Cultural World in the Quran*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. (in Persian)
- Qurashi Bonabi, A. (1996). *Tafsir Ahsan al-Hadith*. Tehran: Benead-e-Be'sat. (in Arabic)
- Qurashi Bonabi, A. (1992). *Qamus al-Quran*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (in Arabic)
- Koss, D. (2018). *The Concept of Culture in Social Sciences*. Trans. F. Vahida. Tehran: Soroush. (in Persian)
- Mesbah Yazdi, M. T. (2023). *Cultural Invasion*. Qom: Imam Khomeini Institute. (in Persian)
- Mosleh, A. S. (2014). *Philosophy of Culture*. Tehran: Elmi Publishing. (in Persian)
- Motahhari, M. (2010). *The Future of the Islamic Revolution in Iran*. Tehran: Sadra. (in Persian)
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir Nemuneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

(in Arabic)

Vaziri Fard, S. M. J., Ebrahimnezhad, M. R., & Ketabdar, H. (2025). "Practical Tawhid and Its Social Functions in the Cultural Domain with Emphasis on Tafsir al-Mizan." *Belief and Theology Studies*, (4), 411-432. (in Persian)

Velayati, A. A. (2004). *The Dynamism of Culture and Civilization of Islam and Iran*. Tehran: Center for Documents and Research Services. (in Persian)

Yazdanpanah, S. Y. (2022). *The Essence and Existence of Culture: A New Perspective on the Philosophy of Culture*. Qom: Ketab-e Farda. (in Persian)

KHAMENEI.IR. Office for the Preservation and Publication of the Works of Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei. (in Persian)

Rashad, A. A. *Definition of Culture*. Available at: <https://rashad.ir/?p=1333> (in Persian)